

ישראל רוזנסון

'אסוך של שמן אחד' – על נס וחוקיות במשנתו של שמואל אלכסנדרוב

אגדת חז"ל על דרכי סיפורה וסגנונה המיוחד עוררה עניין רב בין הוגים משכיליים. תשומת לב רבה הוקדשה לשאלת הניסים, ודוגמה מעניינת לכך היא הסיפור התלמודי על נס פך השמן. חיים זליג סלונמסקי (חז"ס), שנשען על רמזים בלשון הרמב"ם, הפקיע את המעשה מכל נסיות והעניק לו הסבר רציונליסטי לחלוטין. שמואל אלכסנדרוב, שהתרשם מאוד מגישתו של חז"ס, ביכר דרך אחרת: גם הוא התכחש לממד העל-טבעי של המעשה, אך העניק לו משמעות סמלית וערכית, כאות וסמל לכוחה הרוחני של התורה. אולם אלכסנדרוב לא הסתפק בהעתקת הפרטים המסופרים למחוזות סמליים; הוא קישר את האגדה על פך השמן לסדרה של מעשים מופלאים באגדה על התמדת הבעירה בשמן מקודש. אכן, גם להם הוא נתן פרשנות סמלית, אך בד בבד עם הקישור של אגדת פך השמן לסיפורים אגדיים אלה, הוא רקם מסכת של חוקיות. אין זו חוקיות פיסיקלית במובן המקובל, אך לדידו גם אין כאן נס נטול הקשר ורקע. גם בביטוי הסמלי, הנס מתקשר למערכת כללים מסוימת, המקיימת זיקה לחוקיות במובנה הסמלי. מושג החוקיות נקשר אפוא בדרך כלשהי לנס.

הקדמה

מאז שבאו אגדות חז"ל לעולם היצירה הדתית היהודית, הן נתקלו בתגובות שונות שתהו על טיבן וחקרו את מהותן. עניין מיוחד באגדות נודע בתקופה שניתן לכנותה במונח הכללי 'ההשכלה'; בין מתוך רצון להעמיד את היהדות על יסודות רציונליים, ובין בעטיין של התקפות מבית ומחוץ.¹ אגדה מיוחדת – הידועה כ'נס פך השמן' – עוררה אתגרים פרשניים והגותיים לאין-ספור; רבו הקושיות ורבו הפתרונות.²

ענייננו כאן מוסב לתפיסת הנס ויחסי הנס והטבע העולה במחשבתו של הוגה דעות דתי

- 1 לילינבלום כתב על: "חורפי התלמוד [...] על אגדות יעידו חמתם, באמרו כי נטו אחרי ההבל [...] [...]". (ארחות התלמוד, כל כתבי משה ליב ליליענבלום, קרקוב, תר"ע, עמ' 7-32). הוא הציע חלוקה של האגדות לסוגים שונים: (1) 'מדעיות', לפי מושגי זמנן; (2) 'אמתיות', קרי, היסטוריות, גם לפי מושגי זמנן; (3) 'דמיוניות'.
- 2 בניסוחו של הרב זווין: "אף בעצמו של נס האריכו לפלפל בספרי ההלכה, הנושא היסודי קושיית ה'בית יוסף' [...] אין מספר להתירוצים שנאמרו על שאלה זו [...] (הרב שלמה יוסף זווין, המועדים בהלכה, ירושלים, עמ' קנז).

– שמואל אלכסנדרוב, הלה שאב הרבה מעולמה של ההשכלה, ובנסיבות המיוחדות של שלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 למשכיל ייחשב. אלכסנדרוב, שנשען במידה רבה על היים זליג סלוננימסקי, רציונליסט שכיוון להפקעת המעשה מכל ממד על-טבעי, פנה לדרך משלו. לכך מכך שהיה מן הראשונים שהכניס באופן ברור את המושג 'אגדה' כמושג מנחה להכנת ה'תופעה' שבבסיס המעשה (חיבורו המרכזי כגידון מכונה במפורש 'אגדת פך השמן'), העלה – לדעתנו – צד מעניין שיש בו יותר מקורטוב של חידוש בעניין מהותו של נס; ובהתייחס להישענותו על סלוננימסקי, נחשף בכך משהו הקשור בהתפתחות היחס בין מחקר היהדות למדעי הטבע.³

כרקע להכנת גישתו של אלכסנדרוב נצטמצם לקשיים הבסיסיים הנובעים מניסוחו של סיפור 'נס פך השמן' בבבלי (שבת כא ע"ב),⁴ ונתרכז בשאלה האם ובאיזו מידה מבוטא בסיפור צד של יצירה 'יש מאין' ובהשלכותיה. בידוע הוא שתשובות רבות גיתנו כדי להוביל את הסיטואציה העומדת ביסוד המסופר למה שראוי אולי לכינוי 'ברכת יתר', ולהימנע בכך מהתריינות בניסים ונפלאות שלא לצורך.⁵ עמדה זו בדבר 'ברכה' הגלומה ב'אירוע' עוגנה כמדומה על-ידי אלכסנדרוב בתפיסה של 'מהותו' של שמן הזית, עמדה שהיא עצמה – כך נראה – עתיקת יומין. כבר בשלב זה של ניסוח הבעיה וליבושה הראשוני נאמר כי מדובר – לכאורה (!!) – ב'חוקיות' מסוימת המאפיינת את שמן הזית דווקא. העתקת מרכז הכובד של הסיפור מ'יצירה יש מאין' ל'חוקיות', היא פירושה המדויק של זו אשר יהיה, היא זו אשר הופכת נס לברכה.

נוסיף כי השאלה המהותית האם בנס עסקינן, לזוהה לא-אחת בקושי צמוד הקשור להיעדר התייחסות לנס פך השמן במקורות שונים העוסקים בענייני החנוכה. השערה סבירה רואה נס כדבר שראוי לספרו, ראוי להביאו למודעות כדי למלא את הצורך הדתי של הודאה עליו; אשר על כן, יש בהיעדרו במקורות בעלי זיקה להיסטוריוגרפיה (ספרי מקבים,⁶ תפילת 'על הניסים'), כדי לעורר מבוכה.

3 כאן המקום לציין כי המחקר לא הרבה לעסוק באלכסנדרוב, והעיסוק הציבורי האידיאנא במשנתו עולה לעתים מזומנות, כך נראה, דווקא בגין יחסו המיוחד לרב קוק, ופחות בגין מקוריותה של מחשבתו.

4 על ניסוחו בסכוליון למגילת תענית, להלן הערה 38.

5 לא ניכנס לפירוט, אך מעניין שפרשן כעדין שטינולץ, שמצד אחד שולח עין למחשבה המודרנית, ובחזק כך מקדיש תדיר מקום להערות בעניין הזיקה למדעי הטבע, ומצד אחר פניו לסופולריזציה מרבית, מביא דעה המעמידה את הנס על חזקת 'ברכה', גם אם אין הוא משתמש במפורש במילה זו: "[...] היו שהסבירו כי כבר ביום הראשון לא כער השמן אלא כדי שמינית הפך [...]"] (תלמוד בבלי – מסכת שבת, מבואר ומנוקד על-ידי הרב עדין שטינולץ, 'ירושלים תשל"ז, עמ' 88). וברקע עומדים כמדומה דברי הבבלי (תענית ח ע"ב) על שריית הברכה בדבר הסמוי מן העין ולא ברברים מדידים. ניסוחים שכאלו מפקיעים את הניסים, למצער רובם, מכלל מהות שניתנת לכימות ויוצרים 'שטה אפור' שבו פועלות 'תחושות סובייקטיביות' לא פחות מחוקים קשיחים.

6 על רמז מסוים המופיע בתחילת מקבים ב, להלן הערה .

7 שבה אזכור פך השמן אמור היה להיות, לכאורה, צפוי. הניסוח 'על הניסים' ללא ציון נס מובהק הבין ואף עורר בעיה דתית. יש שראו במציאת פך השמן על ידי הכוהנים והספיקו לשמונה ימים את ההצדקה לניסוח 'על הניסים' הנדרש דווקא משום שהניצחון על היוונים לא הספיק לצורך זה (ראו: ר' שמתה מאיר הכהן מדווינסק, משך חכמה, בראשית לו, כד). זהו כמדומה היגיון הפוך להיגיון המנחה הוגים כמו סלוננימסקי ואלכסנדרוב הנידונים במאמר זה.

מן הראוי לציין כי מבין כותבי ההיסטוריה של תקופת החשמונאים מנקודת ראות דתית היו שהתמודדו עם השאלות הכרוכות ב'נס' ובהיעדרו מהמקורות בדרך פשוטה, הם הפכוהו לחלק מן ההיסטוריה,⁸ וזה חייב חלק מהם לרכך את אופיו הניסי; ובמקביל היו שחידדו את ההבחנה בין הסיפור כסיפור לבין המאורעות העומדים ברקע. כדוגמה בסיסית לריכוך יש להביא את זאב יעבץ,⁹ וגישה זו של שילוב הנס בהיסטוריה קיימת, ולעתים אף מוקצנת, גם בין כותבים בהווה.¹⁰ על-פי המונחים הרווחים במחקר מקורות חז"ל בדורות האחרונים ניתן לראות בסיפור הזה אגדה נושאת מטען סמלי, או משקפת עמדה רעיונית,¹¹ אך כמו לא חלפו השנים, בעיני 'שלומי אמוגי ישראל' התפיסה בדבר היסטוריות של הנס כפשוטה נותרה;

8 כך נהג בעל ספר יוסיפון, אך הוא - ככל הנראה בעקבות ספר מקבים-ב (מקבים-ב א, יח-יט; להלן הערה 36) - שור את הנס בסיפור חנוכה המוזכר ולא בהדלקת הנרות: "ויהודה בן מתתיהו ועדת החסידים באו עמו ירושלים ויהרסו את המזבחות אשר בנו הערלים ויטהרו את הבית מגלולי הגוים ויבנו מזבח חדש ויתנו בשר הזבח ויערכו עצים ואש הקודש לא מצאו, ויקראו אל ה' ותצא אש מן האבן אשר על המזבח ויתנו עצים עליה. ותהי האש היא עד הגולה השלישית. ויעשו חנוכה המזבח בעשרים וחמשה בכסליו וישמו את לחם הפנים וידליקו את הנרות ויהללו את ה' בקריאת הלל שמונה ימים" (דוד פלוטר, ספר יוסיפון, ירושלים, עמ' 85-86).

9 זאב יעבץ שיכץ כתיאורו את הפרטים הבאים: מציאת הפך בידי הכוהנים, הצורך לתנוך במהירות את המקדש (במלאכת שלוש שנים לחילולו), השימוש בשמן הטהור, חגיגה שמונה ימים, אך השמיט - ויש בכך מעשה אמנות ספרותי - את עצם הנס של התמדת שימוש לשמונה ימים: "[...] ויהי באמור הכהנים להחל את העבודה, והנה אין שמן טהור כי יד היונים היתה בכל, ויטמאו כל השמנים, וימצא פך שמן אחד חתום ביד הכהנים, ויהי כי קרב יום החמשה ועשרים לחדש כסלו, היום אשר בו מלאו שלש שנים ליום המר, אשר השבית אנטיוכוס הרשע את התמיד ואת עבודת ה', וימהרו לתנוך בעצם היום ההוא את המזבח החדש ולחדש את כבוד בית האלהים קדם, ויהי כי לא כלתה עוד מלאכת המנורה, ויקחו שבעה קני ברזל ויתנו אותם בהיכל במקום המנורה, ויעלו עליהם את הנרות בשמן הטהור אשר מצאו ויתנו את לחם הפנים על השולחן, [...] וישמחו כל העם שמונה ימים לפני ה'" (זאב יעבץ, תולדות ישראל ה', תל אביב תשכ"ג, עמ' 90).

10 יש שהכניסו את הנס בצורתו המפורשת: חגי בן ארצי בחיבור שאופיין כמעין תחליף ל'מגילת אנטיוכוס', כותב: "[...] למרות מאמצים גדולים לא הצליחו הכהנים למצוא שמן טהור כדי להאיר את המקדש; כל אוצרות המקדש נשדדו על ידי היונים ועוזריהם, ומה שנשאר היה טמא ומחולל, לאחר חיפושים רבים נמצא כד קטן של שמן, שהיה חתום וטהור, בלשכתו של הכהן הנדול. בכ"ה בכסלו, באותו היום שבו הצב השיקוף היוני שלש שנים קדם לכן, בעצם היום הזה נחנך המקדש המטהר והמחדש ברב פאר והדר. באותו היום הואר ההיכל באור נרות המנורה החדשה, ועל המזבח הקרב מחדש קרבן התמיד של בקר ושל ערב. [...] שמחתם של החוגגים גדלה משנדדע לעם הנס אשר נעשה במנורה. בכל בקר כאשר באו הכהנים להוסיף שמן לנרות ההיכל, גלו לתדהמתם שלא הגרעה ממנו אפילו טפה אחת. כך גמשך הדבר במשך כל שמונת ימי החג; הכר הקטן ששמנו המעט היה בו בכדי להדליק יום אחד בלבד, הספיק להאיר את המקדש באור גדול במשך שמונה ימים תמימים. כל העם ראה בנס הזה אות מן השמים, שרצה האלהים את מעשיהם ונתם אותם מסבלם בימי הרעה [...]"] (חגי בן ארצי, מגילת חנוכה, ירושלים תשס"ו, עמ' 35-36).

11 על מצב המחקר של הסיפור בכללותו ראו אצל ורד נעם (ורד נעם, 'נס פך השמן: האמנם מקור לכירור יחסם של חז"ל למרד החשמונאים?', ציון, סז [תשס"ב], עמ' 381-400). ידועה התיאוריה שהסיפור הוא התרסה אנטי-חשמונאית, והיו שראו בכך השתקפות של יחסם של חז"ל לחשמונאים; היו שהתנגדו לכך נחרצות, ראו אצל ורד נעם (עמ' 382, הערה 19). יש עניין רב בהיעדרו של סיפור הנס מהפיוט הארץ-ישראלי שהרבה ביצירות המוקדשות לחנוכה ובתוכן הזכיר את גבורת החשמונאים (שולמית אליצור, 'פיוטי החנוכה סמל מול ריאליה', ימי בית חשמונאי [עידן 19], עורכים: ד' עמית ות' אשל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 302-310).

ולשיטתם, ראייתו כאגדה במובן המפקיע מהיסטוריות, מציבה בעיה.¹²
 כרקע לדיון בתפיסת הנס אצל אלכסנדרוב וסלונמיסקי נציג תחילה את שני האישים הללו ומקומם בהגות היהודית של זמנם. נפתח באלכסנדרוב שעומד במרכז דברינו.

שמואל אלכסנדרוב ויחסו לפולמוס 'פך השמן'

במכת מסכם על פועלו, שמואל אלכסנדרוב הי"ד (1865-1941) איש בוברויסק שבבלרוס, זכה לאפיון כ"אחד האישים המקוריים ביותר שהתגוררו בבוברויסק והטביעו את חותמם על תייה הרוחניים היה הסופר ואיש ההגות הדתית שמואל אלכסנדרוב".¹³ אולם, גדלותו הוכרה לא רק במבט לאחור לאחר הירצחו, ולא רק במבט מצומצם על בוברויסק! הוא זכה לתהילה ולהערכה עמוקה כבר בתחילת העשור האחרון של המאה ה-19, ממש ערב התקופה שבה עמד להתחיל הפולמוס על 'נס פך השמן'.¹⁴ את מעלותיו אלו ניצל בפולמוס הכפול המכוון הן נגד גישה מסורתית-דוגמטית והן נגד פריצת הגבולות המוחלטת שאפיינה חוגים משכיליים מסוימים. בלשונו של ב"מ לויין שהכירו היטב (ניתן לראותו כאחד מתלמידיו; אם כי הביטוי 'תלמיד' איננו מתאים במקצת בהתייחס לחוג שומעיו וקוראיו):

[...] שכבר יצא טבעו [=של אלכסנדרוב] בעולם הספרות. על-ידי 'מסכת נגעים' שלו,

- 12 דוגמה לחשיבה על נס פך השמן בהווה: "[...] כאחד הסיפורים ההיסטוריים של חז"ל, גם נס פך השמן לא אירע במציאות. הוא סופר כדי לומר לנו על משמעותו של החג. כדי לנסות להבין מה הוא מבקש לומר צריך להשוות את האלמנטים המרכיבים אותו למקורות חז"ל אחרים [...] אבל אירע נס: היה מיעוט ששמר על חותמו, שהמשיך להקיה את עצמו בכיסויים ובחבקים, ומן הפך ה'חשוך' חזר ובעק האור [...] (חיים בורגנסקי, 'לא היה ולא נברא, משל היה', מקור ראשון [מוסף שבת], כו בכסלו תשע"א 3.12.10, עמ' 9). הכותרת – 'לא היה ולא נברא, משל היה' מתודת מאוד את המסר. אבל ראוי לשים לב לתחילת דבריו: "[...] אך כל מי שבילה אי פעם במסיבת חנוכה חורנית מודע לבעייתיות הרבה של סיפור הנס: הלמדנים המדברים על החג בותנים אותו מזוויות הלכתיות שונות, החל מדין 'שומאה הותרה בציבור' המייתר אותו לכאורה, וכלה בשאלת טהרתו של השמן אחרי שניצוק למנורה הטמאה, על ידי כוהנים שהיו טמאים בטומאת מת... הפתרונות שניתנים לשאלות האלה רבים ושונים, חלקם תמוהים ממש (המנורה הייתה עשויה 'פשוטי כלי עץ והשמן ניצוק בעזרת 'פשוטי כלי עץ' גם הוא...), [...]". העיסוק ההלכתי הזה – כך נרמז בדברים – איננו תרגיל מחשבתי גרידא אלא הוא מעניק להם תוקף מציאותי מסוים.
- 13 (ללא שם מחבר) 'שמואל אלכסנדרוב', באברויסק – ספר זיכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה (עורך: יהודה סלוצקי), תל אביב תשכ"ז, א, עמ' 319. מסלנסקי – משיף ציוני, רב, דרשן נודד (1856-1943), מספר על ביקור בבוברויסק: "הלכתי לבקר את הסופר החכם שמואל אלכסנדרוב. האיש הזה היה בקי בכל מכמני הספרות הישנה והחדשה בכוח זכרונו הפליא את כל הדברים אחרו ועונג בלתי נתפס היה לשבת בחברתו ולדבר אחרו בדברי ספרות [...] (צבי הירש מסלנסקי, כתבי מאסליאנסקי – נאומים, זכרונות ומסעות, כרך ג, ניו יורק 1929, עמ' 67).
- 14 "[...] נתחנך ע"פ מלמדים מדור הישן אך כשדונחתי וביותר כוח זכרונו הנעלה עמדו לו לרכוש ידיעה רבה בתלמוד וגפ"ת בשנות נעוריו, עד כי בהיותו כבן חמש עשרה שנה למד מפי הגאון האמתי הבקי והנפלא ר' יהודה העשיל הכהן האב"ד בעירו, וירבה לשקוד בתורה ויצא שמו לתהלה ויקרא בשם 'עלוי' בשנת תרמ"ז בא למינסק וישקוד בספרי חכמה ומדע וחכמי העיר ומשכיליה קרבוהו כמו נגיד ויתמכהו בכבוד [...] (בן ציון אייזענשטאדט, דור רבניו וחכמיו, ורשה תרנ"ב, עמ' 10).
- 15 'מסכת נגעים' הוא חיבור ביקורתי – שמו האירוני בוקע ועולה – של אלכסנדרוב על אודות: 'משפט המאמרים הספרותיים שחברו יחרי' בהספר השנתי האסיף לשנים תרמ"ה ותרמ"ו' (שמואל אלכסנדרוב, מסכת נגעים, ווארשא תרמ"ז 1886).

'אסוך של שמן אחד' – על נס והוקיות במשנתו של שמואל אלכסנדרוב

שבה ביקר קשה את המאמרים הספרותיים על התלמוד שחברו יתדיו ב'האסיף' לשנת תרמ"ה ותרמ"ו, היה כנגע להסופרים והמשכילים, ועל-ידי מחברתו 'נס פך השמן', שבה נעשה כתנא דמסייע לחיים וליג סלונז'סקי, סר טעמו בעיני הרבנים, ויש שיצאו בספרותם כנגדו. והוא היה שש ושמח לקראת נשק על ימין ועל שמאל, בכוח אמיץ ובעט שנון משוח יפה באגדות חז"ל היה נלחם בשבועון 'המצפה' הקרקואי בדעות ואמונות הסופרים המשכילים החפשים אשר פרצו בימים ההם, וביתור היה יורה היציו במיכה יוסף ברדיצ'בסקי שאמר להפוך את קערת היהדות על-פיה והיה לכוח משפיע כביר על הדור הצעיר.¹⁶

דברים אלו מביעים נכונה את מעמדו של אלכסנדרוב כפולמוסן שחיברו 'אגדת פך השמן' עומד כמעין פרשת מים ביחסו של עולם המסורת אליו, והנה, אלכסנדרוב לא התמיד לעמוד על שלו בוויכוח, ונטייתו למסורת ביטלה את תתירתו לחידוש; למצער כך הכריז בציבור. בפירושו המאוחר יותר למסכת אבות, בהתייחסו למשנה מפורסמת ("עשרה נסים נעשו לאבותינו בבית המקדש [...]"), שמעוררת לכאורה שאלה דומה של יצירה של (מרחב) יש מאין, כתב:

אם כי יש לי להאריך הרבה ע"ד העשרה נסים, וכבר נגעתי בקצה עטי בזה במחברותי השונות (ספר 'אגדת פך השמן', 'דברי שמואל', 'אגדת אש מן השמים') אולם ירא אנכי להאריך בזה, פן ואולי אכשל בלשוני כאשר נלכדתי בספרי אפ"ה [=אגדת פך השמן], ות"ל אשר שקלי למטרפסי בהאי עלמא, וכבר הודיתי בפומבי (בספרי אאמ"ה [=אגדת אש מן השמים] בסופו במכתבי שם) על עוני זה, והנני אומר עוד הפעם כי הנני מתחרט חרטה גמורה על הכיטויים הקשים הנוגעים בגוף קבלת פך השמן הנמצאים בספרי אפ"ה, ודעתי ככל שלומי אמוני ישראל בזה; ואולם ע"ד הנס של עומדים צפופים ומשתחווים רוחים, ג"ל לכיין בזה [...] ¹⁷.

אולם, גם אם באופן אישי חזר בו – כותבי תולדותיו יביעו ספק אם חזרתו חזרה – הרעיונות שהובעו ב'אגדת פך השמן' וביצירות נוספות שלו אינם ניתנים למחיקה. רעיונות אלו יידונו להלן.

בעקבות חז"ס – 'אגדת פך השמן' בעקבות 'מאי חנוכה'

הקונטרס של אלכסנדרוב 'אגדת פך השמן' העומד במרכז מאמר זה נכתב בעקבות מאמרו הקצר של חיים וליג סלונז'סקי 'מאי חנוכה?' שהופיע בגיליון 278 של 'הצפירה'.¹⁸ סלונז'סקי (1904-1810; אופיין בראשי התיבות חז"ס) היה מייסד 'הצפירה' (ורשה 1862) ועורכה הראשון. בביטאון זה הרבה לפרסם בשנים הראשונות את הערותיו בסוגיות שונות, כולל, ובאופן בולט, בענייני מדעי הטבע. לא כאן המקום להרחיב בענייניו של סלונז'סקי ובמעמדו החלוצי בעיצוב המדע

16 ב"מ לוי, 'במחיצתו של ר' שמואל אלכסנדרוב', באברויסק – ספר זיכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה (עורך: יהודה סלוצקי), תל אביב תשכ"ו, א, עמ' 325.

17 שמואל אלכסנדרוב, טל תחיה על מסכת אבות, וילנה תרנ"ו, עמ' 64.

18 עמ' 3 (1123); הציון בסיום הכתבה הקצרה: "ווארשא חנוכה תרנ"ב".

הפופולרי והפצתו בקרב היהודים; נציין רק כי מנקודת מוצא של יהודי המחובר בכל רמ"ח אבריו לעולם המסורת ברגשיו ה'ליטאיים', היה סלונימסקי ללא ספק פורץ דרך. ידע תורני עצום, בקיאות מרובה במדעי הטבע, ערנות להידושים, יכולת ספרותית מרשימה ואישיות כובשת, ובמיוחד היכולת לשלב את כל אלה, העניקו לו מעמד מיוחד במינו בעולם היהודי;¹⁹ אם כי רוחב מפעלו עורר – ניתן לומר 'כהכרח' – גם הסתייגויות שבהן גרמזה שטחיות אפשרית.²⁰ לענייננו חשוב לציין כי גם אם הבסיס לדבריו בעניין נס פך השמן הוא הניתוח התורני-הלכתי; וגם אם לא אמר זאת במפורש, הדברים נשענים על החשיבות והערך הרב שייחס למדעי הטבע, שבהם נתפס כבעל בקיאות מופלגת. חלק מהמוניטין שלהם זכה נבע מיכולת המצאה טכנולוגית-הנדסית שבה חונן;²¹ אבל במקביל לכישרון טכני לכאורה זה נזקפה לזכותו גם ידיעה רחבת-היקף באסטרונומיה שסייעה בעקירת אמונות טפלות.²² סמכותו זו מבוססת הייתה על ידיעה מופגנת בחוקות שמיים וארץ, ולכן עמדה לנגד עיני העוסקים בשאלת הניסים בכלל וגם חנוכה בפרט, וסייעה לטוענים כי מדובר בציות לחוקים ולא בתופעות טבע שחורגות מהם. במיוחד זכה סלונימסקי לתהילה – בדרך כלל בקרב משכילים מתונים – על כוחו לשלב את התלמוד עם המדע, וגם זה הרי מהווה תשתית גאותה לדיון בנס.

אשר לענייננו, חז"ם ממשך מסורת ארוכה של תהייה על טיבו של נס פך השמן, אך מתוך מה שמצטייר כגישה תורנית-מדעית הוא מכוון כמדומה לכיוון שיש בו מן החידוש. כבר בפתחת מאמרו, אחרי שהזכיר את דבר היעדר סיפור פך השמן מן המקורות השונים כולל ספרי השמונאים, הוא מציג שאלה עקרונית:

איך יתכן ואיך יאומן כי יהיה 'הנס האחרון הזה גדול מן הראשון'? הלא הנס של מלחמת

19 זוד פרישמן, ב'חיים זליג סלונימסקי' כתב: "אם נראה איזה כוכב-שבת בשמים, שהעולם היהודי בעירות הקטנות התחיל להתירא מפניו, או כשהיה איזה רעד-אדמה או כשנא איזה לקוי-חמה ובלבל את המוחות, מיד היו משליכים את הדאגה הזאת הוא שם כבר יעשה את כל אשר יש לעשות. קודם כל – אלוהים, ואחריו סלונימסקי. הוא כבר יפשפש במעשי אותו הכוכב הפוחז או יביט לארץ ולא תרעד עוד או יאים באצבעו על החמה ולא תוסיף עוד להרגיז את בני האדם בליקוייה [...]". (זוד פרישמן, כל פתחי זוד פרישמאן, כרך שביעי [פרצופים], ורשא וניו יורק תרצ"א, עמ' יא-יז; נכתב בשנת תרע"ב). הדברים מבוססים על בקיאותו באסטרונומיה שאחד מביטוייה הראשונים שהרשימו רבים היה ספרו שעסק בכוכב השביט.

20 כך עולה מדבריו של סוקולוב: "החפצים להלביש את חז"ם איצטלא של עמקן-פידאנט יסודי אינם יודעים עד מה תכונתו. [...] בבית המדרש היו אומרים: סלונימסקי התוכן, סלונימסקי המהנדס, סלונימסקי המוכנא [=איש מכני, מהנדס] סלונימסקי הומבלדט [=פילוסוף וחוקר גרמני; סלונימסקי הושוה אליו תדירות] העברי, הפתגמים האלה נתנו מקום לאחרים לבוא ולתהות על הקנקן: הומבלדט העברי – האומנם שווה סלונימסקי להומבלדט האדיר אשר גשם ויגלם בתוך עצמו את כל התפתחות ידיעות הטבע בדורו? אבל השואלים האלה לא הבינו כי ב'אמרי אינשי' אין הערכה, אלא חבה יתרה והתיתסות ב'המ"ד אל חניכו שיצא ממנו, ומספרים עליו שהיה 'משנה למלך' או שהיה 'הומבלדט וכדומה' (נחום סוקולוב, אישים – קובץ של קרקטריסטיקות ספרותיות, ורשה תרע"ב, עמ' 135).

21 השוואות לאדיסון: "[...] ובסביבה אחרת היה מקבל חנוך אחר, מי יודע אם לא היה נעשה לממציא מפורסם, מין אדיסון יהודי. הנטייה להמצאות חדשות בכל יום היתה באמת חזקה בו מאד, [...]". (פרישמן לעיל).

22 כאמור הדברים בולטים במיוחד בספרו על כוכב השביט; לעיל הערה 19.

החשמונאים ונצחונם על אנטיוכס היה באמת נס טבעי גדול, גלוי ומפורסם לכל שומע, והנס האחרון של פך השמן איש לא ידע ממנו זולתי הכהנים לבדם שבידם היה הפך שהדליקו ממנו ח’ ימים נרות למערכה; ומי העיד עמהם אז על זה? ואיך נתפרסם ונתקבל לאמת בידי חז”ל עד הדור האחרון הזה, שאנו מברכין על הנרות עד היום הזה לזכרון הנס הזה?²³

הטיעון – המסורתי – המרכזי להבנה המיוחדת של ה’נס’ היא ניסוחו של הרמב”ם בהלכות חנוכה: “[...] ולא היה בו להדליק אלא יום אחד בלבד [...]” (ג, ב). כאן מוסיף חז”ס בסוגריים הערה מכוונת חשובה ביותר: “(והמלות ‘ונעשה בו ‘נס’ השמיט פה);”²⁴ וזאת – לדבריו – כדי למנוע את מבוכת ההמון אם ידליקו רק לילה אחד, שהרי יחששו “שהנצחון לא היה שלם עדיין”. באווירה רציונאלית זו מובאת פרשנות המפקיעה את האירוע לחלוטין מכלל איזושהו פלא: “ע”כ השכילו הכהנים שלא להדליק מפך השמן בפעם אחת, רק חלקו את השמן על שמונה ימים, שידליקו בכל יום רק בתחילת הלילה לפרסומי ניסא, עד שיכלה הרגל מן השוק, ואח”כ יכבו, וכן עשו במשך ח’ ימים עד שמצאו שמן טהור, ובשנה האחרת קבעוה ליו”ט”. זוהי פרשנות הלכתית מובהקת המחילה את ההלכה המשנאית על מנהגי הכהונה בימי המקבים! הנה כי כן, ה’נס’ זוכה כאן לפרשנות פשוטה; דומה כי לא יכולה להיות פשוטה הימנה!

הדבקות המוחלטת בהיגיון ההלכתי שורשיה ברמב”ם, וכדי לחזק את טיעונו העקרוני ביחס לביסים, הוא מוסיף שם את ניתוחו של הרמב”ם ל’גזר המערבי’ שמבוסס על העיקרון: “[...] שכל הנסים אינם יוצאים מגדרי הטבע תמיד, כי כל המעשה אשר עשה אלהים הוא יהיה לעולם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, וכל הנסים שנעשו לאבותינו מאז כולם היו מקרים טבעיים שהודמנו לבוא לעת הצורך להם ע”פ התנאי שהתנה הקב”ה במעשה בראשית בחקות הטבע בראשונה, על הים שניקרע וכו’, כנודע בספרו מר”נ”.

המאמר עורר תגובות רבות; בצד ההתנגדות²⁵ צמחה גם ההתלהבות. בין המתלהבים היה אלכסנדרוב, שהדברים הניעוהו לכתובת מאמרו.²⁶ אולם, לאלכסנדרוב כיוון משלו, ועם שהוא מאמץ את הנחות היסוד של חז”ס ומפתח בקצרה את המוטיב ברמב”ם, דרכו עוזבת את המרחב ההלכתי והוא עובר לתחום האגדה. בתחום זה הוא מתווה כיוון עקרוני: “[...] נראה כי אסוך של

23 הערה 18.

24 וזהו אכן הנוסח המקובל, ראו מהדורת מוסד הרב קוק, סדר זמנים, כרך שני, ירושלים תשי”ז, עמ’ חרנו. יחד עם זאת, בהמשך (פ”ג ה”ג, עמ’ חרנו), הרמב”ם קובע: “[...] ומדליקין בהם הנרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת הלילות, להראות ולגלות הנס”.

25 מסלנסקי מספר על פגישה עם חז”ס: “[...] הוא קיבל אותי בסבר פנים יפות ומיד נכנס אתי בשיחה על הספרות העברית, או ליתר דיוק, על הפולמוס של ‘פך השמן’ שלא ירד עוד מעל הפרק, מיום שפרסם את מאמרו הידוע. הוא התמרמר מאד על מתנגדיו, שיצאו נגדו בחרופים וגדופים, ולא התוכחו אותו בנימוס ובדרך ארץ כראוי לחכמים וסופרים [...]” (צבי הירש מסלנסקי, כתבי מאסליאנסקי – נאומים, זכרונות ומסעות, כרך ג, ניו יורק 1929, עמ’ 73).

26 “את הדברים האלה התעוררתי לכתוב אחרי רואי מאמרו [...]” (אגדת פך השמן, עמ’ 5). “המאמר הנכבד הזה אשר עשה רושם גדול בומננו מצא תן בעיני מאד [...]” (אגדת פך השמן, עמ’ 6).

שמן אחד מתגלגל בעולם האגדה העברי ומחראה אלינו בדמותים ובזמנים שונים, [...]”²⁷ גם בהמשך, ניתוחו מבוסס על האגדה (שיר השירים רבה לרית שמניך טובים), ולא על הרמב”ם:

בהתבונני בזה מצאתי פשר פך השמן המוזר שלפנינו על פי האמור [...] 'אמר רבי יודן שמן מתגדל על מי שהוא עוסק בשמנה של תורה' [...] כאשר השמן בעצמו מתגדל ומתרחב מקטן לגדול, כן גם הכלי שהוא אצור בו יתגדל ויתרחב, וככך בל נתפלא על פך השמן שלא היה בו רק להדליק יום אחד והדליקו ממנו שמונה ימים, הן הפך הזה הלא מלא היה משמנה של תורה, כי על ידי נצחון החשמונאים החזירו עטרת התורה ליושנה [...] ועין בעין ראו איך השמן יתגדל ויתרחב וליהודים היתה אורה זו תורה!²⁸

יש מן העניין לציין כי ציטוטו של אלכסנדרוב את המאמר האגדי עצמו איננו מדויק; ברוח המקור אפשר ואולי הגיוני לדבר, לא על 'שמן מתגדל', אלא על 'שם' – שמו של הקב”ה.²⁹ מכל מקום, בין שטעות היא שקלקלה את השורה ובין שהניסוח המיוחד שבחר אלכסנדרוב הוא פרי של יצירתיות עצמית מודעת, ברור שהוא מציג כאן שמן במוכנו הסמלי. סמליות זו, גם אם אין הוא משתמש במישרין במושג, מתחזקת לדידו בכוח מאמרי חז”ל: “חכמי האגדה האלוהיים אמרו 'הרואה שמן זית בחלום יצפה למאור תורה, שנאמר: ויקחו אליך שמן זית זך' (ברכות דף נ”ז ע”א) ולכן בכל מקום שאני מוצא שמן זית באגדה הנני מצפה למצוא באגדה הזאת רמז נכון לשמנה של תורה והמאור שבה [...]”³⁰. השמן הסמלי מסוגל למה שאין מסוגל השמן הממשי – לבעור שמונה לילות!

לענייננו נודעת חשיבות לדברי הסיכום שלו:

מזה אנו למדים הרבה דברים: א) כי אין לקבוע הלל והודאה על נסים הנעשים למעלה מהטבע כי אם דווקא על נסים הנעשים ע”י הטבע בת אלהים בעצמה. ב) בחנוכה העיקר הוא הוא נצחון החשמונאים, ופך השמן לית מאן זכר שמה, והוא כהחלטה הברורה של החכם חז”ס הי”ו. ג) כי פך השמן רומז לשמנה של תורה, ובאגדת פך השמן לא נמצא כי אם רמז ע”פ הסוד להתגברות רוח התורה אחרי נצחון המכבים כהחלטתנו אנחנו.³¹

אין כסיכום זה כדי להביע את חשיבותו של מהלך ההסמלה שעליו – בסדר הפוך ממה שכתב כאן אלכסנדרוב – בנוי מעמדו ההיסטורי וההלכתי של ה'נס': אין מקום לשלבו בסיפור ההיסטורי ואין להעניק לו מעמד הלכתי; כוחו וגבורתו של הסיפור עולים רק מתוך פוטנציאל הסמליות הטמון בו.

27 אגדת פך השמן, עמ' 1.

28 אגדת פך השמן, עמ' 1-2.

29 שמשון רוזנסקי, מדרש רבה – שיר השירים – מדרש חזית, ירושלים ותל אביב תש”ם, עמ' כב.

30 אגדת פך השמן, עמ' 11.

31 אגדת פך השמן, עמ' 12. בחיזוק לסיכומי הוא מביא דברים משל ספר 'חמדת הימים'. הוא ער לחלוטין

לבעייתיות של הספר הזה.

אגדת אש מן השמים

איננו עוסקים במסגרת זו בכל מפעלו ההגותי של אלכסנדרוב, אך להשלמת הדיון יש לציין כי למאמרו ‘אגדת אש מן השמים’ המוקדש לחו”ס (תרג”ה [1895]³²) נודעת חשיבות בהכנת השקפת עולמו הכוללת בענייני אגדה, ויש לו זיקה ברורה לענייני ניסים בכלל ולסיפור ‘פך השמן’ בפרט. בשנה שחלפה בין סיום כתיבתו להדפסתו, הגיעו לשיאם המאבקים על גישתו של אלכסנדרוב, והיו שפסלו אותה נחרצות דווקא משום שלכאורה באה מתוך ‘בית המדרש’ פנימה. והנה, במאמר החדש, שכמשתמע משמו, עוסק במשמעותה האגדית של האש מן השמים, חיוק אלכסנדרוב את טיעוניו על פך השמן:

אגדת פך השמן ואגדת אש מן השמים יצאו מבורכות ודבוקות בהדמיון האלהי של ישראל סבא, ולכן בכ”מ [=בכל מקום] שנראה ונפגוש שמן וית זך גפגוש גם נצוצי אורות תוריים ורוחניים התלויים בשמן הוץ הזה. בהשמן הוץ המאיר תלוי גם נר של משיח צדקנו, גם המאור שבתורה, גם אש השכינה שהיא במערב תלויה בנר המערבי [...] ובשעה שנגנו שמן המשחה נגנוה גם האש מן השמים עמו [...] ומכ”ו [=ומכל זה] הלא נראה כי השמן והאש מן השמים תואמים בעולם האגדה ומקושרים בטבע האש והאור בהשמן הפשוט, עד שדמותו נתדמה לכמה כתור אש מן השמים. ואכן יש אלהים במקום הזה, כי תחת אשר לפי המיטהאלאגיע (המיתולוגיה) היונית נגנוה האש מן השמים כנודע, פה אצל העם הקדוש נגנוה בתשמישי קדושה שצריכים גניזה...³³

אכן, נר הבויער שמונה ימים מבוסס לא רק על שמן שמספק לו חומר בערה; לכאורה, גם האש עצמה מתקיימת שמונה ימים! מבחינה זו מהווים סיפורי האש השלמה מתבקשת לסיפורי השמן, ובעקבותיה מראה אלכסנדרוב כיצד פועלת גישתו בענייני אגדה גם במקרים אלו, כשמטרתו היא להסביר את גילויי האש באגדת חו”ל, ואגב כך, בפרק החמישי, הוא מגיע לקשר לאגדת פך השמן.

במאמר זה הוא מנסה להעביר את האגדות לשפת הדור, ויותר מכך יש כאן כמדומה ניסיון להכניס שפה חדשה כמובן העמוק:

[...] יקרות בעינינו מאד האגדות המדברות משמנה של תורה ומאש מן השמים אתרי אשר נוכל להכניס בהם מושגים כאלה אשר גם הדור הנאור הנוכחי לא יכוש מהם ומזה הלא נראה איך דבר אלהינו בתורה שבכתב ובע”פ קיים לעולם נאריך מעט בזה [...].³⁴

אשר לעיקרון, הוא אכן דומה לסיפורי השמן,

32 תלפיות (מאסף ספרותי), עורכים: יהודה הלוי לעוויק ודועברוש ירוחמזאהן. בריטשוב תרג”ה, עמ’ 21-31. בניסוחו: ‘מקטר מגש לכבוד הרב החכם הכולל עטרת תפארת ישראל, בש”ת מוהר”ר חיים זעליג סלאנימסקי הי”ו, ביום מלאת לו שלש ושמונים שנה כ”ד אדר תרנ”ג’ (שם, עמ’ 21).

33 אגדת אש מן השמים, עמ’ 25.

34 אגדת אש מן השמים, עמ’ 25.

בעולם האגדה העברי נפגוש – לא פעם אחת ושתיים – אש יוצאת מן השמים לעשות נפלאות גדולות. האש הזאת נראית לנו בתבניות שונות פעם נראה אותה ברה כחמה, ופעם נראה אותה בדמות אש המעלה עשן לעינים.... והנה מגמתנו במאמרנו הנוכחי לתת להקורא הנאור – היהודי מושג באמן מהאש – השמימית הזאת, ועי"ז יבוארו לנו הרבה מקראי קודש ואגדות חז"ל המתייחס להאש – היוצאת מן השמים – הזאת.³⁵

מבחינת התוכן, כל זה מתקשר לקורבנות ולהנחה שגילויים שונים של מעלה – התגלויות, מובעות בצורה מוצלחת על-ידי אש. לענייננו החשוב הוא שבסיפורי חז"ל ומדרשיהם ניתן להבחין ב'משפחות' של גילויי אש, גילויים שהם בעצם סיטואציות שונות – סמליות – המובעות בסיפורים שונים. כמו בסיפורי השמן, גם האש משרתת יסוד סמלי בסיסי הקשור בעניינה של ההתגלות; אליבא דאלכסנדרוב, אין הכרח לראות באש זו יסוד עובדתי פסיקלי, אלא דרך לציין התגלות מסוג מסוים. האש שנכפתה מלמעלה – הנידונה במאמר זה – על גרות חנוכת הבית באגדת 'פך השמן' משרתת את ההתגלות שמטרתה העמדת 'שמנה של תורה' – הנידונה באגדה זו – כמהות מרכזית של חנוכה. הבלטת מהות זאת עומדת בפני עצמה, בלי קשר לשאלת השתלשלותו של המרד החשמונאי ולאופן שבו הוא מתואר במקורות הקדומים למגוון סוגיהם.

דיון

אם נתעלם מהפולמוס שנכפה עליו והכתיב דרכי ניסוח מיוחדות (יש לשים לב להתנצלות שהביע ב'מסכת אבות', שם מופיע לכאורה נס ברור; לעיל), עמדתו של אלכסנדרוב ברורה למדי. היא מדגישה את המיוחד בשמן הוויקא, ואליו נספחת האש;³⁶ כביכול, לא חנוכה ואירועיה הם המוקד בנס המפורסם אלא השמן. ומכיוון שהיה צורך דתי בעיצוב צביונה של חנוכה באירוע מיוחד, התבצע זה באמצעות השמן – חומר המיועד מקדמת דנא להטענת מטען דתי באירועים שכאלה. בניסיונו להראות את המיוחד שבשמן, אלכסנדרוב מתייחס לכמה מן המאמרים והסיפורים שמהם מבצבצת מיוחדות זו.

לפני כעשור נודמן לי לעסוק מעט בסיפורים ובמדרשים מהסוג הזה,³⁷ וזאת מבלי להכיר או את עמדותיו של אלכסנדרוב; וראוי לדעתי להמשיך בסקירה על מקורות הקשורים ב'שמן' ו'נר'

35 אגדת אש מן השמים, עמ' 21.

36 לא נכנסנו כאן לדיון בנס של ספר מקבים ב-שעניינו אש משמים המברכת את המקדש; תחילת האירועים היא בימי נחמיה (רביאל שוורץ, ספר מקבים ב – מבוא, תרגום ופירושו, ירושלים תשס"ה, עמ' 82-94). הנס עצמו מתואר כך: "ולאחר שסיהרו את המקדש עשו מזבח אחר, ובהבערים אבנים הם לקחו מהן אש והעלו קרבנות לאחר תקופה של שנתיים, [...] (שם, עמ' 206). עיקרו חנוכת המזבח ולא המאור במנורה; אם כי לשיטת אלכסנדרוב יש בנס הקשור באש כרי לחזק את עצם התפיסה בדבר קיומן של מהויות הנושאות בחובן פוטנציאל נסי, קרי, מהויות שהנס קשור בהן באופן ישיר, ויש לצפות כי הנס יתרחש רווקא בהן או באמצעותן. מבחינה זו, החוקיות הספרותית הטבועה בדיון של אלכסנדרוב, יסודה בשמן, והיא מתפשטת גם לניסים הקשורים באש ומתבטאת בסיפורים על אודותיהם.

37 ישראל רוזנסון, 'נסים ושמן' – על כמה מקבילות של נס פך השמן ומשמעותן, מחקרי חג, 11, תש"ס, עמ' 24-31; ישראל רוזנסון, מדרש חודש ופבעו, אלקנה תשס"א, עמ' 97-99.

(הדולק בכוחו של שמן) המלמדת על אותו פן מיוחד. בצד המקורות שעומדים ביסוד הגותו של אלכסנדרוב, הוספתי כאן מספר מקורות המרחיבים את היריעה ומוסיפים – לדעתי – ממד חדש המקשר את תפיסת השמן למבט מסוים על הריאליה.

לכאורה, סיפור פך השמן שבבבלי עומד בפני עצמו, ויקחו לפרשנות ל'מגילת תענית' איננה מצדיקה לראות בה מקור מקביל לסיפור, ועיצובו המיוחד מצדיק לראותו כמעין חיקוי למקרא דווקא.³⁸ אכן, סיפור על שמן שהתברך באופן מופלג המצטייר כנסי מצוי במקרא במסגרת סיפורי אלישע (מלכים-ב, ד, א-ז). אלכסנדרוב מתייחס לסיפור זה, ולא כאן המקום לנתחו, אך אין ספק שהעיקרון של התמקדות הפלא בשמן דווקא בולט בו ביותר. דוק, ניתן היה להשיג לכאורה את ההתברכות הכלכלית שתושיע את האלמנה האומללה באמצעות מהות אחרת (אצל אליהו מובא היסוד לנס, אך הושעתה נעשתה באופן יותר מורכב³⁹); ואולם, הסיפור מעדיף להתמקד בשמן! נקודה נוספת החשובה לענייננו היא המאפיינים של התרחשות דווקא במקום סגור ושימוש בכלים המתקיימים בסיפור המקראי, ובעקבותיו – כך ניתן לשער – גם באגדת 'פך השמן'.⁴⁰

העיסוק במקבילות או ביסודות דומים לאגדת פך השמן ניתן לתמצות במספר קבוצות. ניתן לדבר על נסים המתקיימים בשמן המקודש: "רבי יהודה אומר: שמן המשחה שעשה משה במדבר כמה נסים נעשו בו מתחילה ועד סוף, תחילתו לא היה אלא שנים עשר לוגין, ראה כמה יורה בולעת וכמה עקרין בולעים וכמה האור שורף, ובו נמשח משכן וכליו ואהרן ובניו כל שבעת ימי המילואים, ובו נמשחו כהנים גדולים ומלכים [...] (בבלי, הוריות יא ע"ב). מאמר זה עומד למעשה בבסיס טיעונו של אלכסנדרוב המדגיש אותו מספר פעמים: הוא הבסיס לטיעונו "כי אסוך אחד של שמן אחד מתגלגל בעולם האגדה העברי";⁴¹ ודברי חז"ל אלו הביאוהו לקביעה העקרונית כי "[...] פך השמן הזה הוא יליד האגדה האלהית, הוא מעטה דמיונית על התורה שנמשלה לשמן",⁴² ומטביעים בשמן המקודש מהות המוגדרת מפורשות כנסית – 'כמה נסים נעשו בו', מהות שעניינה כמות קטנה המספקת צרכים גדולים מהמידה המקובלת בכגון אלה. כאן הדגש איננו מוסב על זמן בעירה, אלא על שימושים אחרים, אך הבסיס של מועט המספק את המרובה דומה למצטייר בסיפור 'פך השמן'.

38 על ניסוחו בסכוליון למגילת תענית ראו: ורד נעם, מגילת תענית, ירושלים תשס"ד, עמ' 267-269. אשר לנוכחותו של סיפור פך השמן בסכוליון, ניסוחה של נעם הוא חד-משמעי: "אין ספק שעורכו של סכוליון זה [=פ] לא הכיר עדיין את הגרסה המשוכללת והמפותחת של אגדת הבבלי, שהרי זו כבר הפכה את הצימוד הסתמי בין ההדלקה ושמונת הימים לגם כמו מקראי של שמן מועט שנתברך. [...] לאמיתו של דבר מוכר המעשה בשמן שהספיק לשמונה ימים מתוך סוגיה בבבלי אחת, ואך ורק מתוכה. עצמתה של מסורת זו בתודעתנו ובתודעת הדורות בהשוואה למסורות חנוכה אחרות היא דוגמה מאלפת לכבודה הניצחת שקנה להן מסורות הבבלי בספרותנו ובתרבותנו [...]" (עמ' 268). שימו לב לביטוי 'נס כמו מקראי'!

39 אליהו פותח בבקשה ללחם "לקחי נא לי פת לחם בידך" (מלכים א יז, יא), וממשיך לבקש: "עשי לי משם עגה קטנה" (שם, יג); מכיוון שבתשובתה ציינה את מצב הקמח והשמן "כי אם מלא כף קמח בכד ומעט שמן בצפחת" (שם, יב), הנס מובע במונחים של קמח ושמן כאחד: "כד הקמח לא תכלה וצפחת השמן לא תחסר" (שם, יד). אצל אלכסנדרוב נס אלישע ונס זה קשורים בשמן הוא רואה בהם היינו הך; אולם, דומה כי אליהו עוסק באמצעי מוחייה באופן כללי ודווקא אינו מתמקד רק בשמן.

40 מעניין שההפטרה הפותחת בסיפור זה היא של פרשת 'וירא'; אין אפוא קשר בינה לבין תנוכה.

41 אגדת פך השמן, עמ' 3.

42 אגדת פך השמן, עמ' 5-6.

אלכסנדרוב, אפשר מתוך רצון לעגן את השקפותיו במסורת היהודית המתמשכת, התייחס בעיקר לפרשנויות מאותרות יותר של ענייני השמן האגדיים, ופחות למקורות חז"ל גופם. כדי להשלים את דבריו ולאשש את טיעונו העיקרי, נזכיר מספר מקורות חז"ליים שהוא לא הביאם, שהדגש בהם מוסב על התמדת הבעירה בנר של מצווה מבלי להתייחס מפורשות לשמן כחומר הדליק; אם כי ברור שהוא זה שמפרנס את הבעירה. למשל, דרשה שמתחילה ב"ויברך אלהים ברכת ה' היא תעשיר (משלי י כב) זו השכח [...]". (בראשית רבה, פרשה יא, עמ' 86-87). עוברת לדבר על ברכה וקידוש השבת במן שהיה כידוע נסי. בנקודה זו באה השוואה לנר; ברכת השבת בנר מצוינת בלויית מעשה: "ר' ליעזר אומר בירכו בנר ובי היה המעשה, פעם אחת הדלקתי את הנר בלילי שבת ובאתי במוצאי שבת ומצאתיו דולק ולא חסר כלום" (בראשית רבה, פרשה יא, עמ' 87-88); והנה, בדומה להישענות האפשרית על נס השמן של אלישע, גם כאן ניכר לכאורה יסוד מקראי בגין ההשוואה למן. ומעניין שבמקרה מפורסם אחד דברים דומים התרחשו גם בבעירת נר של חומץ שבא במקום השמן, כביכול, במקרה המיוחד הזה ספג החומץ את תכונתו הידועה של השמן, ו"היה דולק והולך כל היום כולו עד שהביאו ממנו אור להבדלה" (בבלי, תענית כה ע"א).⁴³

יש שמדובר גם על השמן וגם על האור: "ואמר רבי חנינא סגן הכהנים: אני הייתי משמש בבית המקדש ומעשה נסים היה במנורה. משהיו מדליקין אותה מראש השנה לא היתה מתכבה עד שנה אחרת. ופעם אחת לא עשו הזיתים שמן התחילו הכהנים לכבות (לבכות). ואמר רבי חנינא סגן הכהנים, אני הייתי בבית המקדש ומצאתי מנורה דלקה יותר מה שהיתה דלקה כל ימות השנה. ראה מעשה נסים" (תנחומא, תצוה ג). הדברים אמורים כאן במנורה כולה, ומזכירים את הנאמר לגבי אחד מנרותיה: "אמר רב: זו נר מערכי, שנותן בה שמן כמדת חברותיה, וממנה היה מדליק ובה היה מסיים" (בבלי, שבת כב ע"א). ופעם אחת לא עשו הזיתים שמן, תן דעתך, מדובר בבעירה ניסית של שמן במנורה באופן שמזכיר את נס פך השמן, אלא שכאן האילוף העומד מאחורי הנס אינו היסטורי; קרי, לא אירוע הקשור להתפתחויות ההיסטוריות גרם למצוקה בשמן, אלא אירוע אקלימי, בצורת או מגיפה בזיתים. הפתרון מכל מקום, הוא נסי. בדין המתמשך לאורך דורות בדבר מהותו של נס וזיקתו לעולם התופעות נקבעו קטגוריות שונות שפועלות כדי להכניס את הנס לאיזשהם משטר ומסגרת. בדין המוצע כאן יש מקום להסתפק אם כאן המקום להפרדה הידועה בין 'נס גלוי' ל'נס נסתר' או לברכה.⁴⁴ מה שבצעם הציץ אלכסנדרוב, ומה שמורחב ברשימה של מאמרי חז"ל שהובאה כאן, הוא משהו אחר; הנס

43 באופן שיש בו מעט מן הפרדוקס, על רקע הקביעות בהתנהלות השמן למאור, ניתן להגדיר את הנס כחריג ממנו; כוונתנו לסיפור על בעירת החומץ; לכאורה, לו היה זה שמן – היה בוועד: "חד ביה שמשי חזייה לברתיה דהוות עציבא, אמר להבתי למאי עציבת? אמרה ליה: כלי של חומץ נתחלף לי בכלי של שמן, והדלקתי ממנו אור לשבת. אמר לה בתי, מאי אכפת לך? מי שאמר לשמן וידלוק הוא יאמר לחומץ וידלוק" (בבלי, תענית כה ע"א).

44 הכחנה ידועה בעולם הניסים היא בין 'נס גלוי' ו'נסתר'. בשאלה האם יש בו הפרה ברורה של חוקי הטבע, לוינגר דיבר על נס גלוי – 'נס במוכן החוק', ונס נסתר – 'נס במוכן החלש' (יעקב לוינגר, 'הנס כשאלה פילוסופית', בר-אילן, כב-כג [חשמ"ח], עמ' 229-238).

מופחת מעוצמתו הטוטלית, המלאה, לתופעה הנענית לחוקיות מסוימת הקשורה בטיבו של שמן. זוהי חוקיות מסוג אחר. היא כרוכה בניסיון לעצב יסוד ספרותי-סמלי שהוא הדיר – מייצג דגם החוזר על עצמו. החזרתיות מפקיעה אותו מכלל גס במשמעות המקובלת, שהרי ברגע שניתן לצפות שהאירוע הנסי ‘יתרחש’ דווקא באופן מסוים, המשמעות המפתיעה העומדת ביסוד השפעתו הדתית מתפוגגת קמעה. אכן, אליבא דאלכסנדרוב השיטתיות קשורה במסר; השמן מגדיר משמעות דתית בסיסית והיא זו שפועלת בכל סיפורי הנסים הקשורים בשמן. ואף אם לא היה מודע לטרמינולוגיה הנקטת בדינו, מדובר לשיטתו של אלכסנדרוב במערכת נוקשה למדי של מסמן ומסומן. גישה דידקטית מובהקת זו הופכת את הגס מיסוד מפתיע בעולם התופעות ליסוד מעורר למחשבה בעולם הספרות.

הנה כי כן, אלכסנדרוב עסק באגדות השמן בהקשריו שהזכרו, ניסח תובנות על היסוד המשותף שבהן בהתבססו על המאמרים דלעיל, שעליהם הוספנו אחרים. אולם, מקבוצת מאמרים אחרת התעלם אלכסנדרוב, מן הסתם לא ראה בהם שייכות מיוחדת לענייננו; זוהי קבוצה העומדת בפני עצמה של מאמרי חז"ל שהקשר שלהם לגס חנוכה עקיף ומורכב. קבוצה זו מתבססת על תיאורים מדרשיים של שבט אשר. הקשר לשבט מובע באמצעות הברכה המקראית שלה זכה: “וטובל בשמן רגלו” מלמד שארצו של אשר מושכת שמן כמעין” (ספרי דברים, שנה, עמ’ 420). אפשר כי ברכה זו מהקשרת בכוח דימוי ה’רגל’ (‘וטובל בשמן רגלו’) למצרים; לפי דימויה בתנ”ך הייתה ארץ זו מאופיינת בהשקאת שלחין שנשענת על מקור מים תחת – הנילוס, המזכירה מאוד השקאה ממעיינות בארץ ישראל, ויש בה – כשונה ממטר השמיים – קביעות וסדירות בהשקאה. בספר דברים מאופיינת השקאת השלחין במצרים באמצעות ה’רגל’ (”כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגליך כגן הירק”, דברים יא, י), כך שיסוד ה’רגל’ הוא משותף לברכת השמן (‘וטובל בשמן רגלו’) ולהשקאה תחתית (‘והשקית ברגליך כגן הירק’). השיתוף ביסוד זה עשוי להוביל להשוואה מהותית יותר בין ‘מעייין’ ל’שמן’; השמן משול באיזה אופן למעייין שיש לו שפיעה מתמדת, מה שעשוי אסוציאטיבית להתקשר להתמדתו בבעירה.

מה בדיוק בשמן מזכיר את המעייין? אפשר שהמקור הבא מספק רמז מסוים לתשובה: “המשלח מעינות בנחל” (תהילים קד, ט). כגון בשר ודם שיש לו עקלים של זיתים כבש את הקורה זה על זה והשמן יורד מלמעלה והשמן יורד מלמטה. כך ההר מכאן וההר מכאן כבושין על המעינות והם מקטיעין ויוצאין מבין ההרים, לכך כתיב ‘המשלח מעינים בנחלים’” (שמות רבה טו, כב). מאמר זה משווה באופן ישיר את תהליך נביעת המעינות הנלחצים לכאורה על-ידי משא ההרים לתהליך ייצור השמן שבו פועל על הזיתים לחץ בית הבד. השוואה בסיסית זו עשויה כאמור לפרנס השוואה מקיפה בין המעייין השופע תמידית – כך על כל פנים הוא נתפס במבט פשוט לטבע – לבין פן רחב יותר של תמידיות המוטבע בשמן.

והנה, ה’משוואה’ הקושרת בין שמן כתומר לבין ‘שבט אשר’ הנושא ברכה הקשורה בשמן, מסתעפת גם לקשר לכהונה: “מאשר שמנה לחמו, שארצו שמנה, שלחמו שמן, שהוא מעמיד בגדים שמונה” (בראשית רבה, פרשה צח, כ, עמ’ 1267); משחק הלשון ‘שמן-שמונה’ מקשר

לכהונה המאופיינת במספר זה. הבסיס לקביעה זו הוא פשוט; המשנה יוצרת קשר בין השמן המשובח לצורכי עבודת המקדש לבין נחלת שבט אשר באמצעות מקום בנחלה: "תקועה אלפא לשמן" (משנה, מנחות ח ג), והיגר טכני לכאורה זה זוכה להרחבה שיש בה מסמני הניסוח המדרשי: "מאשר שמנה לתמו' שהיו מספקין שמן המשחה" (בראשית רבה, עמ' 1223). והנה, רעיון זה המתפתח לקשר ישיר יותר למספר שמונה ולכהונה עשוי להתרחב גם לנס חנוכה; כך על כל פנים ניתן לראות את המאמר המופיע ב'תשובות הגאונים' שמטעים כי שמונה ימים הוא משך הזמן בדרך מתקוע לירושלים, זמן שהיה נחוץ כדי להשיג שמן חדש טבעי ממקומו האידיאלי בגליל.⁴⁵ אליבא דתפיסה מרחיבה זו, המספר 'שמונה' מציין לא רק שמונה בגדים, אלא גם שמונה ימים, ובניסוח המיוחד הזה יש רמיזה כי שמונה ימים נמשכה בעירת השמן הנסית של חנוכה בגלל האילוץ של משך הדרך. נמצאנו למדים, נחלת אשר עשויה להצטייר כמעין נובע של שמן שייעודו הוא המקדש; מעיין נובע זה, לבד מכך שהוא משרת דימוי של התמדה והתמשכות, עשוי להתקשר גם לכהונה ולחנוכה.

אם נבוא לסכם, היסוד הטבוע בשמן המעניק לו התמדה והתמשכות איננו רקשור רק לתוצאה הספרותית, הוא נובע ממבט מסוים בריאליה. עולם החומר הריאלי ועולם הרעיונות המיוצג בספרות אינם מנותקים; הם אינם מתנהלים לאורך קווים מקבילים; הריאליה מספקת 'מפתח' מסוים להבנת הספרות. המבט אל המעיינות שבהרים ואל ייצור השמן בבית הבר מעורר לחיפוש קשר ביניהם, ומוליד מתשבות על משהו מקשר. מבט שכזה איננו יוצר מדע, אך הוא מייצג בהחלט ניסיון לחפש משהו מציאותי שעשוי לעמוד בבסיס האלגוריה 'שמן-תורה' המוצעת על-ידי אלכסנדרוב. הוא הרין לגבי המבט לנחלת שבט אשר בגליל; המבט ל'אשר' מזהה את שפע הזיתים הטמונים בנחלה, ואת שמנה הניגר כמעין. יש כאן שילוב של גיאוגרפיה ובוטניקה המיתרגמים לספרות; יש איזשהו בסיס ריאלי ולא רק רעיונות העומדים בפני עצמם. המערכת של 'מסמן-מסומן' מורכבת יתרה; ה'משוואה' - 'שמן-נס' איננה כה פשוטה.

בעקבות אלכסנדרוב ראינו את בעירת הבר ואת השימוש בשמן כסמל אגדי רחב היקף של התמשכות, החורגת מהטבע ובה בעת כפופה לאיזו 'חוקיות' אחרת. נקודת המוצא הייתה אצל חז"ס - רמב"מיסט מושבע, וחסיד מובהק של מדעי הטבע, שהרחיק את הגס כליל, למצער בנסיבות של 'פך השמן'; וגם אם לדידו - אולי - הגס איננו אחיות עיניים, הרי הוא תוצר של פעולה פשוטה והגיבית שיש לה השתמעות הלכתית. לשיטתו, ידע חז"ס לענות לשאלה 'מה אירע?'; אלכסנדרוב התעלם מהשאלה 'מה היה?', והמירה בשאלה 'מהי המשמעות של המסופר?'. צעד קטן נוסף שאותו ניסינו לפסוע מאפשר להציע זיקה מסוימת בין 'היות האירוע' לבין משמעותו. אכן איננו יודעים אל נכון מה קרה בנקודת זמן מסוימת במקדש הטמא, אך ניתן כמדומה לדעת מה קרה במפגשים בין ההוגה והיוצר הישראלי הקדום לבין השמן; המבט אל השמן גילה בו תכונות ומאפיינים הנגזרים מהמציאות, והם, בדרך מורכבת ואף מפותלת, הולידו את המשמעות.

45 תשובות הגאונים, לוק, ירושלים תשכ"ז, סימן קד.